

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ “ТАЗКИРОТ АШ-ШУАРО” (“ШОИРЛАР
ТАЗКИРАСИ”) АСАРИНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА ТАРИХЧИЛИГИДА
ТУТГАН ЎРНИ (Б.АҲМЕДОВ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАРИ ТАҲЛИЛИ АСОСИДА)

С.С. Ражабов

*Бухоро давлат педагогика
институтини ёшлар билан ишлаш,
маънавият ва маърифат бўлими бошлиғи,
ижтимоий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси*

Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирот аш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асари X – XV асрларда яшаб ижод этган форсгўй ҳамда айрим туркийгўй шоирлар фаолиятдан маълумот беради. Бу шоирларнинг аксарияти (Абу Абдулло Рудакий каби) замонасининг малик уш-шуароси (шоирлар подшоси) бўлганидек, улар орасида (шеърларини далада, кетмон дастасига ёзиб юрадиган каби) оддий халқ ичидан отилиб чиққанлари ҳам бор. Китобда Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган эллик етти шоир фаолиятини келтиради. XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бири Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандий “Тазкирот уш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асарида келтирилган баъзи бир маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласида туғилган. Отаси Бахтишоҳ Шохрух Мирзонинг амирларидан бўлиб, кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган ва тожу-тахт соҳибига садоқат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг “ал-Ғозий” аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум бўлмасада, ўзининг “Тазкират уш-шуаро” асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум қилади. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” асарини ёзишда жуда кўп манбалардан: ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан Абу Тоҳир Хотунийнинг “Маноқиб уш-шуаро”, Авфийнинг “Лубоб ул-албоб” китобларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истаҳрийнинг “Китоб масолик ул-мамолик”, Гардизийнинг “Зайн ул-ахбор”, Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи оли сабуктакин” ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада қайд этижан шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII—XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Асар жуда катта давр - қарийб 800 йил мобайнида Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини қамраб олган. “Тазкират уш-шуаро” ёки “Тазкираи Давлатшоҳий” муқаддима, хотима ва етти қисмдан иборат. Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII—X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган араб шоирлардан Лабид (VII аср), Абу Нувос (вафоти тах. 814), Абу Таййиб ал Мутанаббий (вафоти—963), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилган. Биринчи ва иккинчи қисм X—XI

асрларда Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ўтган 21 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган. Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар - Ануштегинийлар (1077—1231), Элхонийлар (1258—1349) ва Музаффарийлар (1315—1393) замонида ижод этган 54 шоир ҳақида маълумот бор. Сўнгги икки қисм Темур ва Темурийлар замонида Марказий Осиё, Эрон ва Ироқда яшаган 41 шоир ижодига бағишланган. Хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондош машҳур алломалар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ Марварид ҳамда Хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари шарқ мумтоз адабиётининг умумий йўналиши, унинг таракқиёт йўллари, Шарқ шеърлятида кенг қўлланилган рубоий, қасида, ғазал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсиъ, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърӣ шаклларни ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Жавҳарий Заргар, Хожа Кирмоний, Жалол Табиб, Хожа Исматулло Бухорий, Аминиддин Нузулободий сингари дostonчилик жанрининг етук намояндalари, назм ва насрга оид “Таржимон ал-балоға” (“Нотикликни тушунтириб берувчи китоб”) асари билан машҳур Фаррухий (вафоти — тах. 1037—1038), “Чаҳор мақола” китоби билан шуҳрат топган Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), форс тилининг шарҳли луғатини тузган Қатрон ибн Мансур Термизий (XII аср), “Ҳадоиқ ас-сеҳр” (“Сеҳр боғлари”) асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088—1182), “Нигористон” асари муаллифи Муиниддин Жувайний, “Шабистони хаёл” китоби муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, “Жавоҳир ул-ас-рор” (“Сирлар жавоҳири”) асарини бутун Шарққа манзур эта олган Шайх Озарий (1382—1462), мусиқа илмининг машҳур намояндalаридан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди мумтоз адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани таракқиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик ушшуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охир-оқибатда таъмагир ва ҳасадчи, ифвогарлар маскани - шоҳлар саройини тарк этганлар. Авҳадиддин Анварий (XII аср), Рашидиддин Ватвот, Бухорода муламмах (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исматулло Бухорий (1365—1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга машҳур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004—1088), Шарқ мумтоз шеърляти даҳоларидан ва мусиқашунос Хусрав Дехлавий (1253—1325), шоир ва йирик тарихчи олим Фаҳриддин Банокатий (вафоти— 1329), Камол Хўжандий (1318—1401), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий билан бирга меҳнаткаш халқ орасидан чиққан нозимлар ҳам қайд этилади. Асли деҳқон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг “Маҳзан ул-асрор”ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамolidдин ибн Жаъфар Фарраҳоний; бир умр қўш қўшиб, деҳқончилик

қилган, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомиддин; авом ун-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошликда номи чиқарган Симий Нишопурий; бўйра тўқиб кун кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар шулар жумласига киради. Шунингдек, тазкирада ўз шеърлари билан шоҳлар ва ҳокимлар, ноиблар ва қозилар кирдикорларини фош этган Яминиддин Фарюмадий ва унинг ўғли Амир Маҳмуд (ибн Ямин), Убайд Законий, Бурундук Бухорий ҳамда Бобо Савдойи Абивардий каби шоирлар зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёнининг ҳам келтирилганидир. Чунончи, Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жалолиддин Мангуберди (Мангибурни) бошчилигида 1221-1232 йиллари мўғул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар кўзғолони ҳамда шу кўзғолон натижаси ўларок, Хуросоннинг каттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337—1381) қисқача тарихи ҳам асарда акс этирилган. Шунингдек, китобда келтирилган Хуросон ва Марказий Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар — вазир ва олим Низомулмулк, улуғ шоир ва олим Умар Ҳайём, исмоилийлар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ, буюк мунажжим Мирзо Улуғбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қимматга эга. “Тазкират уш-шуаро” - сарбадорлар тарихи бўйича ҳам қимматли манба бўлиб ҳисобланади.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси жамоатчилик эътиборини кўпдан бери тортиб келмоқда.⁹⁸ 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В. А. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А. Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хаммер) ҳамда Голландияда чоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили Бомбейда Мирза Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва 1958 йили Техронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига (Хоразм шеvasида) таржима қилинган.

Академик Бўрибой Аҳмедов Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирот уш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асарини Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик Институтида сақланаётган қўлёзма ва чоп қилинган нусхалари ҳамда 1900 йили Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига таржима қилинган ва ҳозирда мазкур институт кутубхонасида сақланаётган 7016 рақамли қўлёзмадан фойдаланган ҳолда таржима қилган.⁹⁹ Ушбу таржима Б. Аҳмедов томонидан 1967 йили Тошкентда “Фан” нашриётида “Давлатшоҳ Самарқандий” номи остида кичик рисола шаклида нашр этирилди. Рисолада Давлатшоҳ Самарқандийнинг яшаган даври ва ҳаёти,

⁹⁸ ziyouz.uz

⁹⁹ Б.Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Фан. Т. 1967. 14 б.

“Тазкирот аш-шуаро” асари ва унинг ахамияти, шунингдек, асардаги Марказий Осиё ва Хуросонлик 32 шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, бир жойга жамлаган ҳолда китобхонлар ҳукмига ҳавола этган. Тарихчи олим Б. Аҳмедов 1981 йили “Адабиёт ва санъат” нашриётида Давлатшоҳ Самарқандий “Шоирлар бўстони” (Тазкират уш-шуаро) номи остидан яна бир таржима асари¹⁰⁰ нашрдан чиқади. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг сай-ҳаракатлари орқали ўзбек тарихчи олим ва адабиётшунослари Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирот аш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асаридан баҳраманд бўлиш бахтига муяссар бўлишди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Фан. Т. 1967
2. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. “Ўқитувчи”. Т. 1994
3. Аҳмедов Б. Государство кочевых узбеков. Наука. Москва. 1965
4. Аҳмедов Б. История Балха. “Фан”. Т. 1982
5. Аҳмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVII в.в. (Письменные памятники). Фан. Ташкент. 1985
6. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Ўқитувчи. Т. 2001.
7. Аҳмедов Б. Аждодлар ўгити. Чўлпон. Т. 1991.
8. Аҳмедов Б. Роль джуйбарских ходжей в общественно-политической жизни Средней Азии (XVI-XVII в.в) // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции “Бартольдские чтения 82”. – Москва: Наука, 1982.
9. Аҳмедов Б. ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Ўқитувчи”. Т. 1994
10. Аҳмедов Б. Амир Темур. Абдулла Қодирий. Т. 1995.
11. Аҳмедов Б. Амир Темур ўғитлари. Ўзбекистон. Т. 2007.
12. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Т. 1981
13. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Фан. Ташкент. 1977

¹⁰⁰ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Т. 1981